

УДК 101.1:316

М.О. ВІДЬМЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ТЕОРІЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Відьменко Марія Олексіївна – аспірантка Національної металургійної академії України, викладач Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

У статті аналізуються теорії девіантної поведінки з соціально-філософських позицій та розкриваються особливості філософського підходу до природи девіації.

Ключові слова: девіація, девіантна поведінка, воля, свобода, агресія, аномія, соціальні норми, соціокультурні аспекти, ціннісно-нормативна сфера суспільства.

В статье анализируются теории девиантного поведения с социальными – философскими позициями и раскрываются особенности философского подхода к природе девиации.

Ключевые слова: девиация, девиантное поведение, воля, свобода, агрессия, аномия, социальные нормы, социокультурные аспекты, ценностно – нормативная сфера общества.

The article analyses the theories of deviant behaviour from the sociophilosophical point of view. It reveals the peculiarities of the philosophical approach towards the nature of deviation.

Keywords: deviance, deviant behavior, will, freedom, aggression, anomie, social norms, socio-cultural aspects of value- normative sphere of society.

© М.О. Відьменко, 2012

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства, де відбуваються зміни суспільно ціннісних орієнтирів людей, робить актуальною для соціальної філософії проблему взаємовідносин між людиною, її поведінкою і соціумом. Людська поведінка по своїй сутності соціальна, тому що формування її і реалізація може реалізовуватись лише в суспільстві.

В умовах сучасної соціальної нестабільності людська поведінка має тенденцію до відхилення, а відповідно є потенційною загрозою соціального порядку. В усі часи суспільство намагалось подолати небажані форми людської життєдіяльності. Дослідження проводились і проводяться в психології, соціології, педагогіці, кримінології та в інших науках. Але, на нашу думку, в науці мало приділяється уваги девіації з філософської позиції. Адже саме ця позиція дозволяє виявити основи девіації, евристичні можливості концепції девіантної поведінки. Дослідження філософського аспекту девіації дозволяє відповісти на запитання: абсолютний чи відносний характер девіації; що є першою причиною девіації.

Мета дослідження. Систематизація і аналіз теорій девіацій, які визначають адекватну картину проблем взаємовідносин у суспільстві. Сучасний розвиток процесів взаємодії людини з суспільством у динаміці змін різного характеру (ціннісні, політичні, економічні) актуалізує проблему поведінки людини в суспільстві. Ми не ставимо за мету хоча б назвати всі філософські предтечі девіантності. Зрозуміло, що мислителі різних народів тих чи інших часів розглядали вічну проблему «добра» і «зла», «злочини і покарання», але деякі з цих теорій ми розглянемо. Наше завдання – висвітлити особливості філософського підходу до природи девіації. Для вирішення поставленого завдання ми будемо використовувати системний підхід, в основі якого лежить комплексний розгляд девіантної по-

ведінки. Системний підхід до проблеми передбачає використання досліджень з філософської антропології, соціальної філософії, соціальної психології, що дає нам інтегративну цінність і обґрунтовує філософсько-теоретичну конструкцію девіантної поведінки.

Філософське бачення проблеми визначає межу між позитивно і негативно відхиленою поведінкою, пояснює причини, умови, фактори, які детермінують цей феномен соціальної реальності, який все ще недостатньо вивчений.

Девіантність у контексті філософських роздумів може розглядатись в двох основних парадигмах:

- девіація, як феномен соціального буття, що впливає на моральні, правові, політичні та інші норми;

- девіація, як спроба виходу за межі фіксованих стандартних форм поведінки (відхилення від норми).

Саме аналіз теорій девіантної поведінки розкриває й обґрунтовує онтологічні та соціальні основи девіантності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи із двоякої природи людини, його моральна і поведінкова природа трактується як єднання доброго і злого. Християнська релігія має пояснення цій двоякості людини, за рахунок вчення про гріхопадіння. Людина завжди має вибір між добром і злом. Але що визначає цей вибір? На це існують альтернативні філософські точки зору: Воля (Еріугена), розум (Декарт), виховання, обставини, відсутність міри, внутрішня невпевненість людини, егоїзм (Монтен М., Вольтер А., Юнг К., Адлер А., Хорні К.), вроджені якості кожного (Гелен А., Ломброзо Ч., Бекон Ф., Лоренц К., Шелдон Х.), будова суспільства (Платон, Гоббс Т., Дюркгейм Е., Мертон Р., Шоу, Маккей), збіг обставин (Гельвецький К., Сатерленд), відчуття (Берклі Д., Фройд З.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес до людської поведінки спостерігався ще з античності. Роздуми софістів про істинність говорять про те, що навіть розбіжності в думках не можуть виступати критерієм істинності чи неправдивості однієї з цих думок. Протагор стверджує: те, що суб'єкт в даний момент, при певних обставинах прийняв за істину, то і є істинним. Абстрактної (ідеальної) істини немає, вона завжди конкретна. Тим самим софісти підкреслювали умовність державних законів, правових норм і моральних оцінок. Тому що кожна влада встановлює закони, які корисні лише їй. Цим обґрунтовуються свобода поведінки і її оцінка. Але до якої межі доходить поведінка людини? Відповідь ми знаходимо в опонентів софістів Сократа. В центрі роздумів Сократа проблема моральності. Навіть його смерть демонструє вірність своїм ідеям та моральним принципам. Віддавши перевагу смерті, а не втечі, Сократ кинув виклик соціально-правовим установкам суспільства, тим самим подав приклад позитивного аспекту девіантної поведінки.

Теорія Платона говорить про зв'язок девіантної поведінки і регулятивного механізму соціуму. Його теорія каже «ні» таким методам дотримання державного порядку, як примус та стриманість. Головною перевагою держави під час налагодження взаємодопомоги та співпраці повинні бути просвіта та виховання. Відхилення (некоректна) поведінка людини трактувалась Платоном, як наслідок нерівності і нездатності самоконтролю в державно-політичній і державно-правовій сфері суспільства. Сутність держави Платон бачить у міцному соціальному об'єднанні, де відбувається взаємодопомога громадян, а механізми соціальної регуляції засновані на моралі, вихованні, переконанні.

Можливо теорія Платона й утопічна, але вона відображає історичний досвід та політичні умови періоду її створення. Філософ стверджує, що основа девіантної поведінки закладена в людській природі. За його вченням душа має три частини: перша – відображає ідеальну розумну здатність, друга – вольова, третя – інстинктивно-афективна. І, залежно від того, яка з цих частин бере гору, залежить доля людини, направленість її діяльності та поведінка.

У Аристотеля ми знаходимо думку, яка є цікавою у девіантологічному відношенні: «Люди ведуть такий спосіб життя, який їх змушує вести нужда...» Аристотель розумів, що «люди вступають в розбрат не лише внаслідок майнової нерівності, але і внаслідок нерівності отримання пошестей. ... Люди чинять несправедливо по відношенню один до одного не лише заради предметів першої необхідності ... але також і тому, що вони хочуть жити в радості і задовольняти свої бажання... Найбільші злочини здійснюються через прагнення до надлишку, а не до предметів першої необхідності» [1, 45]. Одна з головних причин злочинності та інших девіацій – спотворені смаки і звички людей, а також пристрасть, яка викликає розум. Виходячи з цього, Аристотель велике значення приділяв сімейному вихованню – це основа доброзичливої поведінки.

Як бачимо, існування різних теорій, стосовно поведінки людини та її регуляції в античності, говорить про відсутність єдиної парадигми відносно основи, сутності людської поведінки. Тому ми можемо визначити таку теоретичну позицію античності – поведінка людини може бути адекватною лише в тому випадку, якщо сама держава і її регулятивні механізми відповідають потребам і цінностям суб'єкта, а ті, в свою чергу, збігаються з вимогами моралі.

В середньовіччя девіантна поведінка вкладається в систему дихотомічних понять: праведність-гріх, істинність-ересь, але парадокс у тому, що інструментом соціальної регуляції виступають «суди святої інквізиції», які самі по своїй природі є відхиленням від загальнолюдських цінностей. Тому актуальною стає проблема свободи волі. Ансельм Кентерберійський висуває таку точку зору: «Людина завжди має свободу вибору, але вона – раб гріха не завжди, а лише тоді, коли не має правильної волі» [4, 155]. Відповідно до цього, Августин вводить різницю між «нездатністю грішити» і «здатністю не грішити». Саме «здатністю не грішити», яка базується на свободі волі, володів Адам, але якою не скористався. А «нездатністю грішити», за Августином, володів Христос, саме через нього світ узнав про цю здатність. Августин розробив системну концепцію свободи волі, яка розділяла такі феномени, як «бажати» (velle) «могти» (posse): людина завжди має право вибору, який залежить від волі. На думку Еріугени: «Якщо воля має в своєму підпорядкуванні лише те, що вона воля, але не те, що вона вільна, то безглуздо заперечувати, свобода дарована їй як дар творця. І різниця між природою і вільним вибором буде такою, неначебто людська воля отримала в своє підпорядкування не лише те, що вона є, але і те, що вона вільна» [7, 164]. Тобто, воля здатна рухатися як побажає, тому що має вільний рух. Еріугена розглядає людську волю до гріха та після нього і стверджує, що було б несправедливо, якщо вільна воля існувала лише для праведного життя: вільна воля існує і для того, щоб грішити. Таким чином, ми можемо говорити про існування грішної поведінки (девіантної).

Вольтер у «Метафізичному трактаті» обґрунтував думку про те, що «людина – субстанція, створена по образу Божому, вельми зіпсована в результаті первородного гріха» [3, 228]. Але для нас особливо цікаво те, що у Вольтера зустрічається позитивна думка про деякі відхилення: «пристрасті, насправді є першопричиною пороку, особливо гордяка – головне знаряддя, за допомогою котрого було висунуто прекрасну будівлю суспільства» [3, 226].

На відміну від середньовіччя, доба Нового часу намагалася обґрунтувати відповідь про джерело людських вчинків, помилок з раціональної точки зору. Проблема девіантності досить широкого масштабу, адже кожен філософ, мислитель намагався досліджувати поведінку людини: як хороши її риси, так і погані. Декарт стверджував, що джерелом помилок є те, що людина зловживає наділеною свободою волі. Це відбувається тоді, коли безмежна вільна воля переходить межі людського розуму.

Такі помилки Ф. Бекон назвав «ідоли печери» і пояснив це тим, що «в кожного, окрім помилок, властивих роду людському, є своя печера, яка ослабляє і спотворює світло природи» [2, 59]. Причиною цього Бекон називає або вроджені якості, або особливості виховання, або читання книжок чи бесіди з іншими людьми.

Дослідження мотивів девіантної поведінки ми можемо простежити і у відомій тезі Гоббса: «Людина – людині вовк». Гоббс стверджує, що люди діють «заради любові до себе», і саме тому й виникають ворожість та змагання між людьми. Вчений розглядає право як свободу, саме ту свободу, яку залишає громадянський закон. А громадянський закон забирає ту свободу, якою наділили людину природні закони.

Новий час характеризується індивідуалістичною мораллю, яка є невід'ємним компонентом девіантності. На перший план виходить чуттєво-емоційна природа людини, роль особистісного інтересу в поведінці людини. Саме це і веде до девіантного типу розвитку. Постає питання: де межа розумному, чи правильно його зрозуміли і що є міра?

Для Новітнього часу характерна заміна місця Бога людським розумом, але ХХ сторіччя – це боротьба з розумом, яка призвела до розриву з Просвітництвом. В суспільстві домінує усвідомлення безглузкого існування, люди не можуть розумно будувати своє життя по законах справедливості. Відмовившись від Бога, розчарувавшись у силі розуму, сучасна людина опинилась один на один зі своїм тілом та гріхами. Головною характеристикою природи і людини є саме невизначеність. А це прямий шлях до девіації. Філософія постмодерна рекомендує людині не будувати ілюзії відносно знаходження нових цілей, а сприймати життя таким, яким воно є. Таким чином, світ повсякденності перетворюється на головну ціль.

Філософію Новітнього часу, по відношенню до проблеми девіантності, представляє філософія Ніцше та екзистенціалізм Сартра, а також філософія постмодерна. «Філософія життя» Ф. Ніцше базується на розвитку концепції «волі до влади» на основі «волі до життя». Поняттю волі Ніцше надає соціально-моральний відтінок, на відміну від Шопенгауера, в якого воля служить основою буття. Життя, за Ніцше, прагне до максимуму почуття влади. «Воля до влади» – найбільш вагомий критерій будь-якого типу поведінки – добре все те, що зміцнює свідомість влади, бажання влади і саму владу людини, погане все те, що витікає із слабкості. Інтелект паралізує волю до влади, підмінює активність, діяльність міркуваннями. Загальноприйнята мораль також підриває «волю до влади», тому що проповідує любов до ближнього. «Воля до влади» – основа сильного права. Це може служити фундаментом для девіантної поведінки, адже «воля до влади» це перевищення і, таким чином, відхід від моральних, релігійних установок. Саме таким правом, за Ніцше, повинна керуватися істинна людина у всіх сферах свого життя. Тому ми можемо припустити, що людина, за Ніцше, це взірць девіантної поведінки, але позитивного аспекту – сильна особистість, вільна від норм, але його надлюдина –

це гармонійна людина, в якій поєднуються фізична бездоганність, високі інтелектуальні якості.

Європа Нового та Новітнього часу інтегрувала в себе широкий спектр філософських течій: ідеалізм, емпіризм, раціоналізм, позитивізм, марксизм, а також соціальні кризи, зароджені в епоху капіталізму, які поставили на пріоритетне місце релятивізм в логіко-категоріальному і нормативно-оціночному відображенні дійсності. Як наслідок цього і стала концепція, яка ґрунтується на «волі до влади», і зневажливого ставлення до окремої особистості. Домінує ідея, що раса або безкласове суспільство важливіші, ніж окремо взята особистість, влада – це все, навіть, якщо потрібно принести масові людські жертви, а це вже безумовна девіація. Життя в даному контексті позбавлене сенсу і цінності, людина перестає розуміти причини і мету власного буття, тому що над нею господарюють своєрідні сили, свобода людини і всі його права попираються заради утопій. Тому висновок екзистенціаліста Сартра, що людське життя – це марні страждання та абсурд, є закономірним. За Сартром, ніхто не планує наше життя, кожен повинен створювати собі істину та цінності, навіть якщо шляхом відхилення (девіації) від загальноприйнятих норм і стандартів. Як бачимо, нігілізм Сартра є більш радикальним, ніж нігілізм Ніцше. Для Ніцше все ж таки існують певні цінності, і життя може мати смисл, хоч і відхилений, як ствердження ідеї надлюдини. Для Сартра немає нічого, окрім абсурду, і це можна віднести до онтологічної основи девіації.

Філософія постмодернізму виникла на фоні розчарувань і краху ілюзій, ознакою якої є заперечення всякої абсолютної реальності. Діячі просвіти вірили в можливість досягнути свободи, рівності і братерства за допомогою розуму, капіталістики – за допомогою раціоналізації економіки, гегельянці – через примирення з Розумною ідеєю, марксистки – шляхом класової боротьби. Але всі ці ідеї виявились позбавленими розумної основи. На думку Хайдеггера, ніщо не має кінцевого смислу, тому що неможливо прийти до загальновагомих істин. Це породжує страх і відмову від усіх зобов'язань по відношенню до істини та до цінностей, що призводить, в свою чергу, до різних форм девіації. Філософія пост-модерна проголошує: ніщо не є ні хорошим, ні поганим, ні істинним, людина сама визначає особисті цінності і істини, і тому непотрібно прагнути до об'єктивних істин, тому що їх немає взагалі. Сучасні концепції і теорії девіантної поведінки лише вдосконалюють ті концепції стосовно девіантної поведінки, які розглядалися в історії філософської думки. Принципово новим аспектом вивчення питання є про те, що відхилення від норми можуть бути направлені як у позитивний, так і в негативний бік. Початок цим дослідженням поклав німецький філософ А. Шопенгауер. Він назвав людей, які випадають із загальноприйнятих норм в той чи інший бік «уродами»: одні із них генії – це «уроди» з надлишком здібностей, інтелектуальної потужності, глибини розуміння прекрасного, а інші люди – сірі, тупі, інтелектуально й естетично нерозвинені – «уроди по не достатку».

Але рано чи пізно до геніїв приходиться визнання, а присутні їм відхилення від норми починають оцінювати як культурно схвалене відхилення. Відхилення до негативного боку відносять відхилення від норми, які не лише суперечать прийняттю у суспільстві соціальним нормам, але й завдають шкоди особистості, соціальній групі або суспільству в цілому. Саме такі відхилення турбують суспільство, і це є основним предметом досліджень по питаннях девіації.

Родоначалник сучасної філософської антропології Макс Шелер стверджує, що людина ніколи ще не була настільки «проблематичною», як у кінці XIX сторіччя. У своїх працях він констатує кризовий розвиток сучасної йому західноєвропейської культури і намагається знайти і показати вихід із цього стану.

Концепція А. Гелена виходить із положення, що людина – це тварина, але, на відміну від інших тварин, погано оснащена інстинктами і не може вести чисто природне існування. А її інтелект і спосіб життя обумовлені тілесно-анатомічно. Філософсько-антропологічна теорія А.Гелена стверджує, що «біологічна уцербність» людини визначає і її соціальне життя і її поведінку.

Цікавою є думка К. Лоренца, який надає великого значення агресії (напад, застосування сили, злість). Агресія – природне, генетично вроджена якість, притаманна як людям, так і тваринам. Вчений робить висновок, що агресія знаходиться і проявляється в соціальних зв'язках людей. Будь-яке відхилення від прийнятих викликає визиває агресію, і тому члени групи змушені виконувати установлені соціальні норми [6, 57].

В кінці XIX початку XX ст. спостерігається домінування біологічної концепції девіації. Саме теорія, створена італійським психіатром Ч. Ломброзо, пояснює причини девіації (злочинності) біологічними особливостями людського тіла. За цією теорією, «кримінальний тип особистості» є результатом деградації до ранньої стадії людської еволюції. Для цього типу характерна виступаюча нижня щелепа і знижена чуттєвість до болю. Це направлення отримало розвиток в 40-і роки XX сторіччя в концепції психолога і лікаря Х. Шелдона. Він стверджував, що схильними до девіації є ті індивіди, які відрізняються фізичною силою, надмірною активністю і зниженою чуттєвістю. Але біологічно-генетичні

пояснення формування девіантних форм поведінки лише частково розкривали специфіку цієї проблеми, на відміну від психологічних. Психологічні пояснення найбільш реально розкривають та пояснюють соціально-психологічні і соціально-культурні фактори девіації.

Наприклад, послідовники З.Фрейда пов'язують девіантні проступки з психологічними відхиленнями. Безперечно, існує ряд психічних факторів, за якими стоять історично-культурні особливості суспільства. Сьогодні більшість теорій пояснюють поширення різних форм девіантної поведінки суспільною аномією, яку різні теорії розглядають з різних точок зору, але висновки досить схожі. Дюркгейм охарактеризував аномію як стан відсутності цінностей у проміжок між старою недіючою і несформованою новою структурою норм і цінностей, при цьому члени суспільства не знають, що добре, а що погано: «Уявіть собі суспільство святих, ідеальний, зразковий монастир. Злочини у власному сенсі будуть там невідомі, але провина, що здається вибачними натовпу, викличе там те ж обурення, яке ви-кликає звичайний злочин у звичайних людей. Якщо ж у цього суспільства буде влада судити і карати, то воно визнає ці дії злочинними і поводитиметься з ними як з такими» [5, 88]. Важко надати однозначну оцінку девіантній поведінці, якщо приймати до уваги різні форми норм, які існують в суспільстві. Виходячи з цього, ми можемо визначити наступні компоненти девіації як процесу: людина, яка схильна до девіації; норма, яка існує в суспільстві чи групі, і яка є критерієм оцінки поведінки індивіда; інші люди, група чи організація, яка реагує певним чином на цю поведінку; певна ситуація, яка підштовхує індивіда до девіантних вчинків.

Висновки. Таким чином, ми прийшли до висновків, що філософська позиція дослідження девіантної поведінки актуалізується в соціокультурному аспекті, враховуючи ціннісно-нормативну сферу, інтеграцію у визначенні факторів розвитку та виникнення негативних відхилень у людей, виявлення особистісного типу девіантна та рефлексію над можливою позитивністю девіантної поведінки. Основними факторами, що формують схильність до відхилень у поведінці, виступають рівень суспільної свідомості та розвинені в суспільстві системи суспільних регуляторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Соч. в 4 т. Т.4. С.45
2. Бэкон Ф. Соч. в 2-х т. Т.2.-М., 1971. – С.44-439.
3. Вольтер. Философские сочинения. – М., 1988. – С.1-267
4. Гуревич П.С. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. - М., 1991. - 462 с.
5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б.Гофмана. -М.: Канон, 1995. - С.88 (История социологии в памятниках).
6. Лоренц К. Агресія.- М.,1994 – с.57
7. Эриугена. Книга о божественном предопределении. — В кн.: Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. - М., 1991.-С. 164